Educatio 32 (1), pp. 23–40 (2023)
DOI: 10.1556/2063.32.2023.1.2

A PEDAGÓGUSOK HELYZETÉRŐL SZÓLÓ ADATOK TERMÉSZETE

NAGY PÉTER TIBOR

Wesley János Főiskola, Budapest

Beérkezett: 2023. január 15., *elfogadva:* 2023. január 23.

Kelemen Elemér emlékének[1]

Bár a 2022/2023-as év legfontosabb újdonsága, hogy az Orbán-kormány oktatáspolitikájára, társadalompolitikájára és költségvetési magatartására válaszul egyes pedagóguscsoportok aktív tiltakozásba kezdtek, szociológiai értelemben ugyanolyan fontos annak megértése, hogy a pedagógusok döntő többsége miért nem csatlakozott ehhez a mozgalomhoz. A válaszhoz úgy juthatunk közelebb, ha a pedagógusokat és pedagógusdiplomával rendelkezőket nemcsak mint munkavállalókat vizsgáljuk, hanem teljes társadalmi beágyazottságukban szemléljük őket. A tanulmány bemutatja, hogy az ágazati statisztika a pedagógusok esetében jobban torzít, mint más rétegek esetében, mert nincs jelentős ellenerő (pl. kamara vagy jelentős tulajdonoscsoport stb.), mely kontrollálná az adatgyűjtést – mely így teljesen a tanügyigazgatási célok szolgálatában áll. A tanügyigazgatási szemléletű adatgyűjtést kiegészíteni kívánó pedagógus-rétegszociológia is jobban torzít, mint más rétegekkel kapcsolatos szociológia, mert a kutatók és a társadalom által elvárt pedagógusszerepekkel azonosulni nem tudó pedagógusok szisztematikusan elkerülik a válaszadást, a pedagógusfelvételek eredményei nagyobb mértékben „önmagukat beteljesítő jóslatok", mint más rétegekre vonatkozó felvételek. A megoldás az, hogy nem pedagógusspecifikus adatfelvételek pedagógusalmintáiból vonunk le következtetéseket. A legfontosabb ilyen adattárak a népszámlálások. Az 1869–1960-as népszámlálás táblázatainak internetes publikációja – bár objektíve nem teremtett új adatokat – a meglévőket sokkal hozzáférhetőbbé tette. Az 1970–1990-es népszámlálás 10%-os mintája, a 2001–2011-es népszámlálás egésze az utóbbi időben vált hozzáférhetővé, ezek segítségével sosem látott alapossággal írhatjuk le az egyes pedagóguscsoportok helyzetét.

Kulcsszavak: pedagógusok szociológiája, rétegszociológiák, adatgyűjtés, népszámlálás

Levelező szerző: Prof. dr. Nagy Péter Tibor, Wesley János Főiskola, 1083 Budapest, Dankó u. 11.
E-mail: nagypetertibor@gmail.com

[1] A legjelentősebb magyar oktatástörténész, a 2022 végén elhunyt Kelemen Elemér, az MTA neveléstörténeti albizottságának örökös tiszteletbeli elnöke három jelentős témájának (a Dél-Dunántúl oktatástörténete, a magyar oktatási törvényhozás története, szakmatörténet) egyike témánkhoz erősebben is kötődik *(Kelemen 2007)*.

1216-3384 © 2023 A Szerző(k)
Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

Although the most important news of the year 2022/2023 is that some groups of teachers have started an active protest in response to the Orbán government's education policy, social policy and budgetary behaviour, it is equally important sociologically to understand why the vast majority of teachers have not joined this movement. The answer can be found by looking at teachers and teacher graduates not only as employees, but also as fully embedded in society. The paper shows that sectoral statistics for teachers are more biased than their sectoral statistics for other strata because there is no significant countervailing force (e.g. a chamber, or a major ownership group, etc.) controlling the data collection - which is thus entirely at the service of the educational administration's objectives. Sociology of the teacher stratum, which is intended to complement data collection from a school administration perspective, is also more biased than sociology of other strata, because researchers and teachers who do not identify with the roles of teachers expected by society systematically avoid responding, and the results of teacher surveys are more 'self-fulfilling predictions' than surveys of other strata. The solution is to draw inferences from teacher subsamples of non-educator-specific data surveys. The most important such repositories are the censuses, The publication of the 1869–1960 census tables on the Internet, while not objectively creating new data, has made existing data much more accessible. The 10% sample of the 1970–1990 census and the 2001–2011 census as a whole have recently become available, allowing us to describe the situation of each group of teachers with unprecedented detail.

Keywords: sociology of teachers, sociology of strata, data collection, census

Ezt az írást kétféleképpen lehet elkezdeni. Vannak – és talán még lesznek is – olyan évek, amikor az egyik, s vannak olyanok, amikor a második érveléssel „célszerű" indítani.

A) Tanulmányunk annak a hipotézisnek az alátámasztására született, hogy azt, hogy *„a pedagógustársadalomból az elmúlt hónapokban miért zajong az, aki zajong"* elsősorban az Orbán-kormány oktatáspolitikájából, társadalompolitikájából és költségvetési magatartásából lehet megérteni – miközben azt, hogy miért *nem* zajong a pedagógustársadalom elsöprő többsége, viszont csak a pedagógustársadalom szociológiájából érthetjük meg.

B) A pedagógusokkal mint legjelentősebb értelmiségi réteggel kapcsolatos források helyzete az elmúlt másfél évtizedben radikálisan átalakult. Ezeket az új lehetőségeket a magyar társadalomtörténet-írás, illetve oktatástörténet-írás, oktatáskutatás egyszerűen nem vette igénybe, *nem születtek meg* azok a monográfiák, amelyeknek (minden aktuális ok nélkül) ilyen mértékű forrásváltozás hatására a tudományos fejlődés belső logikája mentén „meg kellett volna születniük". (Pontosabban meg szoktak születni, hasonló mértékű forráshelyzet-változásokkor, amit főleg azzal lehet igazolni, hogy amikor angolszász levéltárakban X eseményre vonatkozó titkosítás – szigorú kronologikus rendben – lejár, a következő évben mindig nagyszámban tűnnek fel X eseményre vonatkozó tanulmányok, monográfiák.)

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

Lehetett volna választani 2023 januárjában is a két kezdő bekezdés között, mégis a tanulmányíró arra kérte a szám szerkesztőjét, a főszerkesztőt és a lektorokat is, hogy engedjék azt a szokatlan megoldást, hogy az indítógondolat kettőssége *egyszerre* helyezze el az írást a „módszertanozó" szociológia és a „társadalompolitizáló" szociológia alternatívái között – épp a „legnagyobb értelmiségi réteg" megismerésére vonatkozó érdekre hivatkozva.[2]

Indoklásul előadta, hogy az elmúlt két évtizedben az *Educatio*® közössége által több alkalommal felkérve is *(Nagy 1994, 2009, 2015)*, nagydoktori folyamatok tartalmi kérdéseinek végiggondolásaként *(Nagy M. 1995; Donáth 2009)* is, a neveléstudományi mezőt érintő tudománypolitizálás/tudományszervezés részeként is *(Nagy 2011a, 2011b)*, a szociológiai mezőt érintő tudománypolitizálás/tudományszervezés részeként is[3], sőt még két pedagógusszakmai érdekszervezet felkérésére is[4] újra és újra belefogott a *pedagógushelyzet* elemzésébe. Ezeknek az *aktuális* kontextusokban megszületett elemzéseknek a historiográfiáját a szerző részéről nyilvánvalóan súlyosan őszintétlen, egy tudománytörténész részéről pedig súlyosan hibás lenne apolitikus narratívában áttekinteni.

Másfelől viszont a szerző még az 1980-as években felfigyelt az 1925 és 1935 közötti pedagógusokra vonatkozó, de kihasználatlan történetszociológiai forráskoincidenciára[5], az 1990-es években pedig az oktatástörténet-írás érdekcsoportalapú megújításának egyik különösen érdekes történetére. (Az érdekcsoportalapú oktatástörténet-írás általában egy-egy professzió és más oktatásügyi aktorok küzdelmét mutatja be, a két háború között viszont két pedagóguscsoport *egymás ellen folytatott* küzdelmét láthattuk a tanítóképzés körül – történettudományilag érdekesen, de az 1990-es évekbeli politika aktualitása nélkül. *(Nagy 2004a.)* Az pedig tanügyigazgatás-történetileg volt érdekes, hogy a legalkotmányosabb oktatáspolitikai korszak legalkotmánytalanabb ügyét diagnosztizálhattuk a polgári iskolai tanárképzésben – az 1868-as *törvény* erejével a megyei tanfelügyelőségekhez kötötték, viszont *rendeletileg* végletesen a VKM-be centralizálták azt *(Nagy 2004)*. Történeti kötet társszerzőjeként *(Biró–Nagy 2012)*, „hagyaték-felelősként"[6], szakmai műhely résztvevőjeként[7] és egy EU-s kutatás társvezetőjeként is *(Biró 2015; Morvai 2019)* részben *mások* által írott – közvetett politikai hatások kiváltására, emlékezetpolitikai „manipuláció" céljára általunk tehát semmiképpen nem használható – tanulmányok, kötetek létrejöttét segítettük elő. Ezeknek a műveknek a histo-

[2] Paradigmatikus értékű volt a 90-es évek elején három elnökválasztási programbeszéd az MSZT közgyűlésen. A rendszerváltás által megváltoztatott szociológusszerepet az egyik programbeszéd a társadalompolitizálásban, a másik programbeszéd a módszertan intenzív fejlesztésében, a harmadik pedig a leghatalmasabb értelmiségi réteg – a tanárság – megszólításában látta.

[3] Fényes Elek-kör vitái: https://archive.org/details/Fenyes_Elek_2017_10_18 [Letöltve: 2023. 03. 07.]

[4] Történelmi Társulat tanári tagozata információs konferenciái az 1990-es években. Magyar Pedagógiai Társaság pedagógus-továbbképzései Salgótarjánban, Csillebércen a 2010-es években. Vö. *Nagy 2000.*

[5] Az ELTE Neveléstörténeti Kutatócsoportja akadémiai neveléstörténete meg nem jelent harmadik kötete számára Szabolcs Ottó felkérésére került feldolgozásra egy egyedülállóan sűrű pedagógustörténeti forrásegyüttes: az 1928-as értelmiségi összeírás, az 1930-as népszámlálás részletes anyaga és az 1934–35-ös rétegösszeírás.

[6] Nagy Péter Tibor /DSc/ ELTE, WJLF/: A legnagyobb Soros-projekt. https://youtu.be/zH_HaUYv9ck

[7] Az ezredfordulón Lukács Péter két nagy kutatásában (Gábor Kálmán, Sági Matild, Pálnik László társaságában) elsős egyetemistákat és végzős pedagógusjelölteket mértünk fel.

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

riográfiáját egyszerűen lehetetlen lenne *a tudományos témavilágban diagnosztizált hiány betöltésének motivációja nélkül*, azaz politikai okokkal magyarázni.

A felsőoktatáskutatás, a felsőoktatástörténet mind önállóbb diszciplináján belül is egészen kiemelt figyelmet kapott a pedagógusképzés, egyrészt mint a közoktatás személyi feltételrendszerét biztosító tevékenység, másrészt, mint az értelmiségi elit eszmetörténeti érdeklődése középpontjában álló bölcsészkari képzés hétköznapjait érintő téma – e vonatkozásban szintén igen erősen keveredtek a szakpolitikai és történettudományi megfontolások – ráadásul ellentétben a más-oktatási-fokozat-elemző tudósok és a más-oktatási-fokozatok, a más-felsőoktatási-ág elemző tudósok és a más felsőoktatási ág közötti viszonnyal, a pedagógusképzéssel foglalkozó tudósok elsöprő többségének tudásszociológiai érdekeltsége is kétségbevonhatatlan. (Vö. *Biró 2002; Donáth 2008; Falus 2004; Falus 2009; Hrubos 2002; Hunyady 2009; Keller 2010; Kozma 2009; Ladányi–Szőke 2004; Liskó 2004; Nagy M. 2004; Nagy M. 2009; Nagy PT 2015; Németh 2009; Polónyi 2004; Sáska 2009; Virág–Brezsnyánszky 2004.)*

A szöveg így azt a logikát követi, hogy szisztematikusan számba veszi, hogy a tanügyigazgatási adatok milyen *oktatáspolitikai* belátások alapján kezelendők fenntartással, hogy a rétegfelvételek milyen *rétegspecifikus* speciális csapdákat hordoznak, és hogy e kétféle problémát miért teszi elkerülhetővé a *személysorosan* használható népszámlálás, melynek forráshelyzet-változása végső soron sosem tapasztalt kutatási lehetőségeket nyitott meg a 2020-as évtizedfordulón.

A tanügyigazgatási adatfelvétel – és hiányosságai

A pedagógushelyzetre vonatkozó adatfelvételek egyik típusa a tanügyigazgatási adatfelvétel. Első pillantásra szinte minden értelmiségi réteget valamennyire megismerhetünk a réteg „ügyeiben" illetékes államigazgatási ág adatgyűjtéséből. A „tanárok valósága" azonban másképp viszonylik a „tanügyigazgatás valóságához", mint más rétegeké az ő ügyeikben illetékes államigazgatási ágak valóságához. A többi értelmiségi réteggel kapcsolatos adatgyűjtésnél ugyanis vannak más „aktorok" is: egyes értelmiségi rétegek

- erős professziókba szerveződnek (ügyvédek);
- történelmileg nagyhatalmú kamarákat alkotnak (orvosok);
- mintegy személyükben, pályamodelljükben hordozzák a hatalmi ágak megosztottságát (bírák);
- hétköznapi „hatalomgyakorlóként" kiterjed rájuk a politikai rendszer versengő szereplőinek figyelme (köztisztviselők);
- erősebben férnek hozzá a médiához (újságírók);
- a gazdaság erős szereplői érdekeltek az adatfelvételi folyamatban (mérnökök) stb.

A pedagógusok esetében viszont az oktatási tevékenység egészét *kizárólagosan* ellenőrzi a tanügyigazgatás. (Az óriási magánoktatási piacról viszont semmilyen adatot nem gyűjt a tanügyigazgatás.[8]) A tanügyigazgatás szinte kizárólag költségvetési forrásokra, valamint jogszabályok kieszközlésére alapítja mozgásterét, s tevékenysége kifejezetten az intézményeknek adott utasításokban, valamint a kiadott utasítások végrehajtottságának ellenőrzésében nyilvánul meg. Ennek következtében *minden egyes*, pedagógu-

[8] Vö. *Biró Zsuzsanna (2020)*.

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

sokra vonatkozó adat szerepet játszik az intézmény és a tanügyigazgatás viszonyában, a tanügyigazgatás egyes szintjeinek egymáshoz való viszonyában, a tanügyigazgatás és a jogszabályalkotó kormányszervek, illetve más igazgatási ágak viszonyában. Az adatszolgáltatási-adatfelhalmozási tevékenységnek nincs és *nem is lehet* olyan fajta természetes kontrollja, mint az orvosok, ügyvédek, bírák, újságírók, mérnökök, közgazdászok stb. esetében. Ilyen értelemben tehát a tanügyigazgatás adatai *szükségképpen jobban torzítanak, mint más igazgatási ágak adatai, ezt semmilyen értelemben nem tudja csökkenteni a tanügyigazgatásban vagy a tanügyi statisztikában dolgozók személyes korrektsége vagy szakmai kiválósága.* Az ellenérdekelt aktor hiánya bármely szférában ezt eredményezné.

Ellenérvként lehetne rámutatni az oktatási rendszer fenntartói pluralizmusára, csakhogy az – tekintettel az egyházi iskolafenntartás teljes költségvetési függésére – nem is hasonlítható ahhoz a pluralizmushoz, ami pl. a gazdaságban vagy akár az egészségügyben jelen van, vagy ahhoz a beépített egyensúlyrendszerhez, ami az igazságszolgáltatás rendszerének hármasságában (a független bíróságokban, a szigorú hierarchikusságú ügyészi rendszerben és a teljesen privát ügyvédi rendszerben) vagy a közigazgatás rendszerének hármasságában (a jogszabályok ellenére a pártpolitikai változásoknak alávetett vezető közigazgatási pozíciók, az ágazati igazgatásnak alávetett pozíciók és a helyi igazgatás ágazatfüggetlen egyensúlyainak alávetett pozíciók hármasságában) érhető tetten.

Polónyi István sokféle elemzése mindamellett arra is rámutat, hogy a tanügyigazgatást (pontosabban a fölötte álló politikát) eme adatmegbízhatatlanság mellett a 2010-es évek óta még szisztematikus adattitkolás is jellemzi.[9]

A munkaügyi statisztikai rendszer a tanügyigazgatási érdekektől külön fejlődik. Az igen nagyszámú foglalkozást külön kezelő FEOR[10] az oktatásügyi elemző számára radikálisan különböző általános iskolai tanár és osztálytanító fogalmát egyben kezeli, s nem tartja indokoltnak a felsőoktatásba vezető és nem vezető középiskolafajták (radikálisan különböző presztízsű) tanári karainak szétválasztását sem. Pedig nemcsak oktatásügyi elemzői, hanem „antropológiai" értelemben is két különböző foglalkozás az, melyből az egyik ahhoz a társadalmi jelenséghez kötődik, hogy a tudásuniverzumot valahogyan felosztjuk – s „ezért tanul egyikünk történelmet, másikunk biológiát, hogy kissé értsen hozzá, mielőtt tanítani kezdi" –, a másik pedig ahhoz a jelenséghez, hogy a „gyerekek kicsik, s a családi szocializáció folytatásaként részben közösséghez kell szoktatni, részben bizonyos alapokat a fejükbe kell tölteni" – hogy egy szándékosan non-professzionális megfogalmazásmódot adjunk az általános iskolai szaktanári és az osztálytanítói szakma különbözőségéről. (A „tanító" és a „tanár" szavak eltérő használata ehhez egyébként sem lenne elég, mert a szerep kettőssége akkor is fennállt, amikor a 19. század utolsó harmadában a polgári iskolai pedagógusok még nem harcolták ki, hogy ne tanítónak, hanem tanárnak nevezzék őket, de már akkor tantárgyak tanítására képezték őket.)

[9] Ld. a 2023. 01. 05-i Pedagógushelyzet konferencia anyagát. https://www.youtube.com/watch?v=5QMHIuK4LY8 [Letöltve: 2023. 03. 07.].

[10] Ld. https://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/hun/feor08/feorlista.html [Letöltve: 2023. 03. 07.]

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

A nem reguláris statisztikai adatfelvétel

A tanügyigazgatási rendszer konkrét adatszolgáltatási érdekkötöttsége világossá tette, hogy tanügyigazgatási és oktatáspolitikai okokból célszerű számtalan más adatot is megismerni a pedagógusokról.

Az első ilyen adatfelvétel az Apponyi-féle népoktatási törvény eredményeinek ellenőrzése kapcsán született még az első világháború előtt. Politikai, illetve paradigmatikus ízlés szerint tekinthetjük ezt a „magyar nacionalizmus", illetve a „nemzetiségek öntudatra ébredése" dichotómia részeként is, az „erős liberális állam" kontra „egyházi autonómia védelme " dichotómia részeként is, meg úgy is, hogy egyesek szerint a városokba kell az olyan munkaerő, akit tanulóként a saját faluja határán túl, tanítóként a saját megyéje, saját felekezete határain túl is használhatónak tarthatnak valamire – s az ellenfeleik, akik azt gondolják, jobb az, ha a nép fia otthon marad, s az iskola arra való, hogy segítsen őrizni anyanyelvét és vallását, ne nagyon olvasson újságot, s ne keresgéljen a munkaerőpiacon. (Bármilyen meglepő, az Apponyi-törvényt felvilágosodott alapról ellenzők egy része, kortársként is, történetíróként is objektíve a második csoport támogatójává is vált.)

A korábban ismeretlen részletességű adatfelvétel megyéről megyére haladt, óvodákra, elemi iskolákra, felsőnépiskolákra, tanító- és óvóképzőkre vonatkozó adatokat közölt (polgári iskolákra vonatkozó adatot nem közölt), s azáltal, hogy 1904 és 1908 között négyszer vett fel adatokat, még az időbeli változás is némileg értelmezhető volt. A diverzitás fő dimenziója a megyékben az egyes felekezetek és az állam által fenntartott iskolák, általuk alkalmazott tanítók különbözősége volt, különös tekintettel a nyelvpolitikai célokra is. A „hatalmi ágak" egyensúlya szépen megnyilvánul abban, hogy a statisztikai hivatal (mely csak a miniszterelnöknek és az országgyűlésnek felelt) teljes differenciáltságában publikálta a táblaanyagot, a kultuszminisztérium kiadványa – az Elemi Népoktatás Enciklopédiája (melyet az Educatio® közönségének szakmai oldaláról mutatott be Pukánszky Béla *(Pukánszky 1998)* – pedig a belőle készült elemzéseket, láthatólag megyéről megyére összevetve a tanfelügyelők adatmagyarázatával).

A főváros oktatáspolitikusait viszont – tekintettel arra, hogy Budapesten nem kellett tanügyigazgatási fellépés se a magyarosításhoz, se a szekularizációs-szeparációs modernizációhoz, ment az magától – más dolgok izgatták: a tanítók képzettsége közötti különbözőségek, a gyárak és az iparostömegek érdekeinek összeegyeztethetősége a tanoncoktatási mezőben. Vélhetőleg ezért rendeltek két másik nagy felmérést 1910 körül, más kérdésekkel, amiből alapos elemzés is készült, de sajnos csak az egyik – az Asztalos-féle tanoncstatisztika – hozta az elemzés mellett az alapadatokat is, a népoktatásra vonatkozó Illyefalvi-féle felvételnél az elemzés kézirata megmaradt, táblázatanyaga valahogyan elveszett.[11] (Ami akár igaz is lehet, a megjelenésig volt két forradalom, egy ellenforradalom meg egy román megszállás is. De a publikáláskor már 1919 után vagyunk, a szerző a keresztény-nemzeti vezetésű Budapest városvezetésétől várta további karrierjét, adatai, amiről könyvet adhatott ki, viszont csak a liberális Budapest iskolapolitikájáról, tanítóságáról voltak, melyről a városházi ellenzék szakértői egy kissé mást gondoltak,

[11] ld. https://adt.arcanum.com/hu/view/BpStatKozlemenyek_071_3, https://adt.arcanum.com/hu/view/BpStatKozlemenyek_081_1

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

ugyanazokból az adatokból más következtetést vontak volna le. Ilyen helyzetben talán könnyebben vesznek el az eredeti adatok.)

A következő jelentősebb országos adatszolgáltatásra akkor került sor, amikor a tanügyigazgatás teljes átalakítása napirendre került, a 30-as évek közepén, részben mert érett az *oktatásigazgatási és pedagógusminősítési* reform, részben mert az irányt már a Berlinre figyelők mutatták.[12]

Az intézmények rendjének logikájával haladó tanügyigazgatással ellentétben, s az embereket egyetlen fő foglalkozás szerint nyilvántartásba vevő népszámlálás-logikával ellentétben az adatfelvétel kiterjedt a tanszemélyzet mellékfoglalkozásaira és a mellékfoglalkozásúként működő oktatószemélyzetre. A tanügyigazgatási logikát és a népszámlálási logikát egyaránt felülírva az adatfelvétel a *tanerőházaspárokat* is számba vette. (Erre más ágazatokban már csak azért sem kerülhetett sor, mert –a „foglalkozási homogámia" értelmiségi nők hiányában értelmiségi párokra nem terjedhetett ki – talán a patikusok lehettek volna a kivételek – az agráriumban, s a kereskedelmi kistulajdonosok körében pedig segítő családtagként vették számba a feleségeket – nem is nagyon volt indokolt másképp, hiszen se a kereskedelmi, se az agrárigazgatás nem erőltette, hogy a miniparcellán vagy a boltocskában való tevékenykedéshez bizonyítványra vagy munkaviszonyra legyen szükség, a szakképzési lobbi pedig akkortájt nem volt ehhez elég erős.)

Teljes körű statisztikai hivatali adatfelvételre 1945 és 1990 között pedagógustémában már nem került sor.

A célzott szociológiai adatfelvétel

A tanügyigazgatási adatok társadalmi szegényessége s a kiegészítő statisztikai felvételek ritkasága vagy hiánya arra késztette a „társadalomtudósokat" (pontosabban azokat, akik rétegfelvételek finanszírozásáról döntöttek), hogy a társadalmi rétegződés tipikus kérdéseit és a pedagógusszakmához kötődő speciális kérdéseket időről időre feltegyék. (Az első felvétel Ferge Zsuzsa nevéhez kötődik, s több mint ötvenesztendős: *Ferge et al. 1972.)* A rétegről rétegre haladó Huszár Tibor vezette értelmiségkutatásokból a legnépesebb értelmiségi rétegnek számító tanítók, általános iskolai tanárok, középiskolai tanárok kimaradtak.

Az Oktatáskutató Intézet 1981-es létrejötte után több felvétel is történt, annak kiadványai,[13] később az Országos Közoktatási Intézet kiadványai,[14] s napjainkig érően az *Educatio*® lábjegyzetei, tematikus számai teszik rekonstruálhatóvá ennek kutatástörténetét.)

A legtöbb – más foglalkozásokkal kapcsolatos – rétegfelvételhez hasonlóan e felvételekkel kapcsolatban is többféle megjegyzés fogalmazható meg:

1. A rétegfelvételek bár időről időre megtörténnek, rendszerességről nem beszélhetünk, olyan rendszerességről bizonyosan nem, mely a pedagógusok bármely születési kohorszát időről időre megvizsgálná, teljes pályaívén át mintegy „követné". E felvételek – bármennyire is törekednek reprezentativitásra – a véletlen mintavétellel kivá-

[12] Ld. MKKSH (1930). https://www.europeana.eu/en/item/2048128/298868 [Letöltve: 2023. 03. 09.]

[13] https://ofi.oh.gov.hu/kiadvanyaink/oktataskutato-intezet [Letöltve: 2023. 03. 07.]

[14] https://ofi.oh.gov.hu/tartalomszures?keys=&field_department_reference_nid=All&field_topic_nid=All&type=printed_publication&field_tudastar_tid=All [Letöltve: 2023. 03. 07.]

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

lasztott személyek együtt nem működésének pótlásakor természetesen *csak* néhány szociodemográfiai változó eredeti mintaszeméllyel való azonosságát tudja ellenőrizni. A nem válaszoló csoportokat viszont életkoruknál-nemüknél, képzettségüknél talán jobban jellemzi épp valami olyan attitűdjük, ami erős összefüggésben állt azzal, hogy nem működtek együtt a kérdezőbiztossal. Így – a válaszmegtagadó személy látszólag korrekt pótlása ellenére – a ténylegesen beérkező válaszok szisztematikusan torzítanak. Kifejezetten pedagógusok körében végzett, kifejezetten pedagógusspecifikus kérdésekkel zsúfolt kérdőívek növelik annak kockázatát, hogy *a normatív pedagógusszerepekkel azonosulni nem tudó pedagógusok a kérdőívben normatív nyomást érzékeljenek*, tehát az együttműködést elutasítsák. Az elutasító személy „pótlására" kiválasztott személyre ugyanez a szabály igaz, tehát a válaszadásra újabb és újabb pótló eljárással bevonni próbált személyek annak függvényében állnak kötélnek, hogy mennyire látják úgy, hogy nem lesznek normasértők: minél „pedagógusspecifikusabb" a kérdőív, annál normatívabbnak tűnik majd a válaszadó pedagógusnépesség: önmagát beteljesítő jóslatot sikerül létrehoznunk.

2. Sem a rétegszociológia, sem az oktatáskutatás intézményesültsége nem éri el azt a szintet, hogy a néhány évtizedes időbeli különbséggel végzett felvételek kérdései között ne legyen olyan különbség, ami az összehasonlítást szisztematikusan lehetetlenné teszi. Bár lélektani vizsgálatok igazolják, hogy egy kérdőív bármely kérdésének változása változást idézhet elő a *többi* (azonosnak maradó) kérdés megválaszolásában is, és a kérdőív hossza is érinti a válaszolás megbízhatóságát, még a teljesen változatlanul maradó kérdőív sem biztosít tökéletes összehasonlíthatóságot, hiszen „x" időpontban megalkotott kérdőív kategóriái az x-1 időpontban végzett megfigyelések tapasztalatai alapján optimalizáltak – optimalizáláson értve, hogy növelik annak valószínűségét, hogy az együttműködésre kész megkérdezettek életviszonyaikhoz nagyjából adekvát válaszalternatívákat találjanak. Az x+10 időpontban végzett felvétel tervezőinek viszont döntenie kell arról, hogy az x időpont kérdéseit követi-e vagy az „x+9" időpont megfigyelései alapján optimalizál. Változatlan kérdések esetén egyre több ember válaszai nem lesznek adekvátak tényleges létviszonyaikhoz. (Ennek klasszikus eseteként életszínvonal-jelzésként bennmaradt a színes tv tulajdonlása, miközben fekete-fehér tv-t gyakorlatilag már nem lehetett kapni, birtoklása tehát egy olyan „retro különlegesség" , amely valamifajta elitjelzés is lehet; vagy az, hogy a nagyobb területi mobilitást előnyben részesítő társadalmi csoportoknál a lakásul szolgáló ingatlan *bérlése* nem jelent feltétlenül alacsonyabb státuszt, mint *tulajdonlása*; vagy az, hogy a kevesebb könyvet birtokló ember – több időt töltve a monitor előtt – akár többet is olvashat, mint sok könyvet felhalmozó szomszédja stb.)

   Mindezek a torzító tényezők fokozottan jelentkeznek, *ha egyetlen foglalkozási csoporttal kapcsolatban* specifikált kérdéseket alakítunk ki, mert ott a kérdésíró is csoportspecifikusan viszi bele az előítéleteit a kérdésekbe, s a kérdések is erősebben tárják fel a kérdező, kérdőívkészítő normatív elképzeléseinek és a megkérdezett személy eltérő normáinak vagy saját normáitól is eltérő – szégyellt – személyes valóságának különbözőségét.

   E torzító problémák elvileg minden rétegfelvételnél jelentkeznek, de *pedagógusfelvétel esetében a más rétegekre vonatkozó felvételnél súlyosabban*. Ugyanis – utalnánk azokra a társadalmi diskurzusokra, az 1930-as évekből, hogy bele lehet-e abba szólni, hogy a

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

pedagógus lakása milyen ízlésvilágot tükröz, vagy azon 1980-as évekbeli diskurzusra, hogy vannak-e pedagógushoz nem méltó másodállások, azon 2010-es évekbeli diskurzusra, hogy megengedhető-e, hogy a pedagógus saját facebook oldalán olyan képet posztoljon, amely kollégái, az iskolaigazgató, a Klebelsberg Központ vagy a kormánypárt szexuálerkölcsi normavilágának nem tetszik. Minthogy diskurzus lehet egyrészt annak tárgya, hogy a pedagógus – munkatevékenységen kívüli viselkedése – *menynyivel kevesebb vonatkozásban* sérthet meg valamely – mások által kialakított – szabályt, mint pl. a mérnökök munkatevékenységen kívüli viselkedése, másrészt viszont annak tárgya, hogy a pedagógus – munkatevékenységen kívüli viselkedése – mennyivel *kisebb mértékben* sérthet meg efféle szabályt, ráadásul ez pontosan előre nem látott mértékben párosul azzal az elvárásrendszerrel, hogy a pedagógustól (akinek mintegy „munkaköri kötelessége" hogy a gyerekek előtt megjelenítse az „igazmondás" értékét) mennyire fogadható el a füllentés – mindezek a szempontok *jobban torzítják* egy pedagógusok körében végzett kérdőíves felmérés eredményeit, mint egy mérnökök körében végzettekét.

3. Tovább súlyosbítja a dolgot, hogy a kérdőívek tárgyi ismereteket mérő kérdései, a válaszok differenciáltsága egészen más jelentéstartalommal bír pedagógusoknál, mint pl. a mérnököknél, orvosoknál. A mérnökök-orvosok általános műveltségének skálázására tökéletes eszköz például, ha semmilyen mérnöki-orvosi ismerethez nem kötődő általános műveltségi itemsorban – pl. egy görög névben vagy ókori időpontban – helyez el a kérdőívkészítő valamiféle hibát, annak érzékelése vagy nem érzékelése beskálázza a kérdezetteket. Mivel a pedagógusok jelentős része – az óvónőkön és a tanítókon kívül mindenki – valamilyen szakos, *elvileg sem lehetséges olyan műveltségi elemet találni*, mely szaktól függetlenül skálázná a pedagógusok műveltségét. (Minden műveltséget mérő kérdés valamiféle összefüggésben van valamiféle tantárgyi ismerettel, tehát a pedagógusrétegen belüli torzító hatás nagyobb lesz, mint pl. a mérnöki-orvosi rétegen belüli.)

   Mindezek a kihívások abban az irányban hatnak, hogy nem pedagógusok, hanem lakossági minta körében elvégzett, nem rájuk specifikált kérdőívek pedagógusalmintái vélhetőleg kevésbé torz eredményeket tartalmaznak.

4. A rétegfelvételek legnagyobb része *vagy* a ténylegesen működő pedagógusok, *vagy* a pedagógusképzők diáksága körében zajlik. Gyakorlatilag sosincs külön felvétel a pedagógusvégzettséggel rendelkező, de más tevékenységet végző emberek körében, tehát a „tartalék" emberek felmérése így sem lehetséges. A *pedagógushelyzet* felmérésében viszont elkerülhetetlenül szükséges lenne annak megbecslése, hogy bármely, a pedagóguspálya elhagyását valószínűsítő tényező „elmozdítása" mely csoportok „visszatérését", „pálya-el-nem-hagyását" valószínűsíti. A nagy pedagógusfelvételek közül egyedül Ferge Zsuzsáé járt el úgy, hogy a pedagógusminta lekérdezése *után* a pályát elhagyott pedagógusok körében is lefuttatta a kérdőívet, de *a soha pedagóguspályára nem lépett pedagógusdiplomások* elemzésére az a kutatás sem terjedt ki. A jövedelem emelkedése, a tanügyigazgatási kontroll csökkenése, a javuló munkakörülmények, a munkaterhelés átalakulása, az iskola klientúraváltása, a bérek differenciáltsága, az iskola tulajdonosváltása, az iskola közösségi médiában megtapasztalt kedveltségnövekedése, az iskola helyi és országos sajtóreprezentációjának javulása más és más pedagógus-

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

képzettségű, *de nem pedagógusként tevékenykedő* embercsoportot tesz nyitottá arra, hogy a pedagóguspályához visszatérjen. Ugyanakkor a „pedagógusdiploma" iskolán kívüli munkaerőpiaci értékéről *általánosságban* nincs értelme beszélni, hiszen az *szakspecifikusan* érvényesül *(Veroszta 2012).*

5. A pedagógusokra vonatkozó rétegfelvételek elemszáma a rendkívül tagolt réteg egyes csoportjai esetében már rendkívül megnöveli a nem válaszolás, illetve az atipikus véletlen személy bekerüléséből eredő torzulás lehetőségét. Pl. az egészen kis települések vonatkozásában is releváns a különböző szakos általános iskolai tanárok közötti különbözőség. Ilyen alcsoportok – mármint a kistelepülések lakói vonatkozásában – nincsenek sem a szakorvosok, sem a mérnökök, sem a specializálódott szaktisztviselők vonatkozásában. Az értelmiségi szakmák képviselői nemcsak ritkábban fordulnak elő a kis falvakban, mint a pedagógusok, hanem a differenciáltságuk jelentősége is kicsi, hiszen a rendelőintézetek, gyárak, magasabb szintű szakigazgatási hivatalok, melyek kapcsán a specializálódásnak jelentősége van, városokban működnek.

6. A pedagógusokra vonatkozó, az adott felvételekből következő állításokat nincs mód összehasonlítani semmivel, hiszen ugyanazokat a kérdéseket nem teszik fel sem a diplomásoknak, sem a teljes népességnek. A pedagógusok bármely csoportjának tulajdonságát tehát a teljes pedagógusmintával hasonlítjuk össze. Ez azonban magában hordozza annak kockázatát, hogy az életkor, településtípus, szakosság szerint kiválasztott (jellemezni kívánt) pedagóguscsoport bármely megfigyelt tulajdonsága *éppen azért tér el* a minta egészétől, mert az alcsoporthoz tartozó pedagógusok közül éppen azok hagyták el a pályát, akikre az adott tulajdonság jellemző volt. (Gondoljunk pl. – a tanítás és nevelés szellemiségével, az iskola káderpolitikájával, rejtett tantervével sokféleképpen összefüggő – pártpolitikai orientációra, mely Budapesten és a nagyvárosokban – TÁRKI omnibuszok szerint – a helyi értelmiség – az átlagnál mindenképpen ellenzékibb – mintázataival azonos, míg a minisztériumfüggő tanügyigazgatás a kormánypárttal rokonszenvező pedagógusok vezető pozícióba juttatását preferálja.)

Mindezen problémák kielégítő megoldására – pontosabban csökkentésére – akkor vagyunk képesek, ha találunk olyan adattárakat melyek

a) nemcsak a pedagógusok körében készülnek, tehát az összehasonlítás tetszés szerint lehetséges (pl. a közalkalmazottakkal vagy a település lakosaival stb.);
b) nagy időbeni távolságban, de rendszeresen készülnek;
c) olyan rendszeresen feltett kérdéseket tartalmaznak, melyek a különféle társadalmi tulajdonságokra elégséges mértékben rávilágítanak;
d) részletes adatokat tartalmaznak a pedagógusképzettségről, mely nem pedagógusok körében található meg.

A pedagógusok rétegtársaik között

A fenti négy kritériumnak kétségtelenül eleget tesznek a régebbi *népszámlálások adatai. De mennyiben* jelentenek ezek az adatközlések „új adatvalóságot" a 21. században?

Évtizedek óta tisztában vagyunk azzal, hogy bármely foglalkozás helyzetét – évtizedekre kiterjedő idősoros vizsgálatok hiányában – leginkább a rendszeresen ismétlődő

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

népszámlálásokból ragadhatjuk meg. A nagyon egyértelműen specifikálható foglalkozások, mint az orvosi vagy bírói adatsorai majd másfél száz évre visszamenően rendelkezésre állnak, leszámítva azt a körülményt, hogy a Rajna és Oroszország csendes-óceáni partja között, illetve a svájci-osztrák határból és az Adriai tenger keleti partvonalából képzett vonal és Irán nyugati határa között nincs egyetlen egy olyan ország sem, melynek *országos* adatai ugyanarra a területre vonatkoznának az 1870 és 2020 közötti másfél évszázadban. Természetesen szinte minden népszámlálás – a felsőoktatásban végzetteket leszámítva – megyei szinten is értelmezhető adatokat ad, tehát kisebb-nagyobb tévedésekkel össze tudjuk hasonlítani ugyanannak a megyének a különböző időpontokban mutatott iskolaügyi vagy iskolázottsági helyzetét, függetlenül attól, hogy hány ország statisztikai rendszerét kell tanulmányoznunk miatta. (A rekordtartók egyike az Osztrák–Magyar Monarchia Máramaros elnevezésű területe lenne, ahol az 1869 és 1910 közötti idősoros vizsgálatok a Magyar Statisztikai Hivatal, az 1920-as és 1930-as adatok a román és csehszlovák statisztikai hivatal, az 1941-es adatok a Magyar Statisztikai Hivatal – de az országtól külön kormányzott kárpátaljai kormánybiztosi hivatal – az 1950 és 1990 közötti adatok a Szovjet Statisztikai Hivatal, a legújabb adatok pedig az Ukrán Statisztikai Hivatal kategóriáit tükrözik.)

Az oktatásügyi statisztikán belül azonban a pedagógusokra vonatkozó adatok *nehezebben viselik* a határok megváltozását, mint a többi statisztikai adat. A gyermekeit iskoláztató népesség, az iskoláskorú gyerek és persze az iskolaépület ugyanis – még ha nagy népességmozgások, háborús károk vannak is, fő szabályként helyben marad – tíz-húsz éves távon összehasonlítható. A pedagógusnépesség azonban az országhatárok változásával sokkal nagyobb mértékben mozog, mint a lakosság átlaga. Sőt a pedagógusnépesség helyzete egy-egy területen sokkal nagyobb mértékben *terméke* az adott terület fölött diszponáló centrum törekvéseinek, mint az egyéb adatok, hiszen a pedagógus az, akit mindig valamiféle központi oktatáspolitika „küldött" a helybeli oktatásügybe. Ha nem lennének nacionalista szempontok, akkor is természetes lenne, hogy Budapest, Prága, Bukarest, Kijev oktatástervezői – más-más országok átlagos helyzetéből kiindulva – másfajta pedagóguspolitikát csinálnának Máramarosban.

A mai Magyarország területével kapcsolatban 1949 óta a terület teljes azonosságáról beszélhetünk, semmi nem utal arra sem, hogy akár a bevándorlás, akár a kivándorlás alapvetően megváltoztatta volna az ország pedagógus-összetételét.

Más kérdés, hogy a pedagóguscsoportokat milyen differenciáltságban látjuk a népszámlálásokban. A népszámlálások 1869-től egyre részletesebben tartalmaznak alapvető adatokat az értelmiségi foglalkozásokra nézve. A táblák megyénként tartalmaznak adatokat az egyes pedagóguscsoportok (pl. felső kereskedelmi iskolai tanárok, középiskolai tanárok, tanítóképző intézeti tanárok) számáról, vallásáról, anyanyelvéről és életkori összetételéről. Azonban ezek az adatok nem kombinálhatóak.[15]

A szellemi munkások 1928-as összeírása részletesebb életkorbontást, iskolázottságot, (a népszámlálásoknál sosem kérdezett) pályán töltött időt és mellékfoglalkozással rendelkezést is kérdezett, de a sokszektorú tanügyből csak az elemi iskolai tanítókat, középiskolai és főiskolai tanárokat nevesítette. Olyan különböző csoportok csúsznak össze, mint a nemrég még tanítónak nevezett polgári iskolai tanárok, a felsőkereskedelmik tanárai és a már felsőfok felé tájékozódó tanítóképzőintézeti tanárok.

[15] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalasok/

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

A pedagógusok helyzetét idősorosan 1949 óta nyolc népszámlálás írja le. Pusztán technikainak tűnik az a változás, hogy a népszámlálási kötetek felkerültek az internetre. A valóságban azonban a „tanár", „tanító", „óvónő", „pedagógus", „tanügy" szavak kereshetősége és a számsorok kimásolhatósága a népszámlálási kötetekben érdemileg jobb tájékozódást tesz lehetővé. (E sorok szerzője az 1980-as évek közepe óta a *közeli felhasználás reményében* íróasztala melletti polcon tartotta a népszámlálási köteteket, sőt az 1930-as népszámlálás köteteit digitálisan publikálta is,[16] az elemzést megelőző adatgyűjtési, adatrögzítési tevékenység mégis elmaradt – e tanulmány folytatásában azonban sor kerül majd rá.)

Az 1949-es népszámlálásban a „tanárok-tanítók és egyéb tanügyi értelmiségiek" összevont formában szerepelnek, csak azért tudjuk külön a tanítók és tanárok számát, mert középiskolai végzettségű személy 34 630 volt (nyilván ők a tanítók), „főiskolai" (valójában részben egyetemi, részben főiskolai) végzettségű pedig 13 570.[17] Csak egyben látjuk, hogy korösszetételük milyen, itt legfeljebb a 19 évesek száma segít a pedagóguscsoportok szétválasztásában, hiszen 19 éves tanítók vannak, de 19 éves tanárok nincsenek.[18] A népszámlálás tájékoztat földtulajdonuk méretéről is.

A népszámlálás az iskolai végzettségekről is külön tájékoztat – tanulmányunk elején jelzett módon ez az a bizonyos „tartalék". Tudjuk, hogy 20,5 ezer tanító és 37,3 ezer tanítónői képesítés van az országban, azaz 1,6-szor annyi, mint ahány tanítói állás.[19] Tudjuk a tanári diplomával rendelkezők számát nemi bontásban, a gazdasági szaktanárit és gyógypedagógiai tanári diplomával rendelkezőkét is, 18 ezres tömegükkel 1,4-szer vannak többen, mint a tanári állást betöltők.[20] Ez utóbbi azt jelenti, hogy az általános iskola sokak szerint államcsínyszerű bevezetése ellenére – mely különösen falun jócskán megnövelte a tanulószámot – *pedagógustúlképzés* volt.

Az 1949-es népszámlálás különös értéke, hogy (a népszámlálások közül eddig utolsóként) az egyes foglalkozási csoportokat betöltők származását is közli: a tanügyi értelmiség 23%-a munkásszármazású, 41%-a alkalmazotti és 31%-a önálló.[21] A pedagógusszakmák nem részleteződése azért fájdalmas ez esetben, mert más értelmiségi szakmák származásával is összevethető lenne, így viszont ennek nem sok értelme van.

1960-ban viszont a népszámlálás differenciálja a tanügyi dolgozókat, megkülönböztetve a „középiskolai tanár", „általános iskolai tanár", „általános iskolai tanító", „óvónő", „másutt be nem sorolt tanár és nevelő" kategóriáját.[22]

Tudunk a tanítói bizonyítvány korcsoportos eloszlásáról. A felsőoktatási okleveleket is korcsoportosan látjuk: bölcsészkari tanári, természettudományi kari tanári, ének- és

[16] Ld. https://archive.org/details/npt2000.homeip.net.nepszamlalas1930.1kotet

[17] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_06/?pg=89&layout=s&query=tan%C3%ADt%C3%B3

[18] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_06/?pg=83&layout=s&query=tan%C3%ADt%C3%B3

[19] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_09/?pg=85&layout=s&query=tan%C3%ADt%C3%B3

[20] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_09/?pg=85&layout=s&query=tan%C3%A1r

[21] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_07/?pg=205&layout=s&query=tan%C3%ADt%C3%B3

[22] https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1960_03a/?pg=105&layout=s&query=tan%C3%ADt%C3%B3

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

zenetanári, testnevelő tanári, általános és polgári iskolai tanári, egyéb tanári bontásban. A pedagógusvégzettségűek száma még mindig sokkal magasabb: 14,8 ezer tanítói képzettségű személyre csak 8,4 ezer tanítói állás jut, viszont 6,7 ezer általános iskolai végzettségűre 12,7 ezer állás, azaz az általános iskolai tanári állások 48%-át tanítói végzettséggel töltik be. (A nőknél ugyanezek a számok 40,8; 24,9; 7,1; 12,0 – azaz az általános iskolai tanárnői állások 40%-át töltik be tanítónők.)[23]

Az 1949-es és 1960-as népszámlálás ezen adatai *látszólag csak csekély mértékben használhatók*, hiszen a képzettség és foglalkozás adatai csak egyszerű kombinációban állnak rendelkezésre a pedagógushelyzettel kapcsolatban. Azonban a használhatóságuk rohamosan javul, hogyha az 1970-es népszámlálásból (melynek személysoros hozzáférhetőségéről később lesz szó) ugyanezeket a kombinációkat ugyanezekre a születési kohorszokra előállítjuk, s megvizsgáljuk, hogy a pedagógusvégzettséggel rendelkező, meghatározott születési csoportra jellemző 1970-es és a korábbi, (azaz 1960-as) helyzetkép között mi a különbség. E különbség ugyanis azon embereket mutatja be, akik 1960 és 1970 között *konkrétan elhagyták a pedagóguspályát*.

Itt érkeztünk meg a pedagógushelyzet elemzését radikálisan megváltoztató adatvalósághoz. A minnesotai IPUMS-projekt[24] már 2007 körül a KSH-tól beszerezte s hozzáférhetővé tette az 1970 és 2001 közötti négy magyar népszámlálás 5%-os mintáját, ehhez később a 2011-esé is csatlakozott. Több tízezer pedagógus személysoros adatai váltak így összehasonlíthatóvá azon a kissé szokatlan módon, hogy „professional"-nak neveztetnek, akik az „Education" ágazatban dolgoznak. Soha korábban ekkora személysoros adatbázis – számos szociológiai változóval – nem volt hozzáférhető, s ma sem letölthető máshonnét kutatói számítógépre. A pedagógusok három nagy csoportját – a középiskolai, a főiskolai és egyetemi végzettségűeket – különböztethetjük meg, hasonlíthatjuk össze egymással, illetve más nagy ágazatok professional-jaival. Bármely közvéleménykutatással ellentétben az adattár kifejezetten támogatja, hogy a fiatalabb pedagógusok velük együtt élő szüleinek szociodemográfiai adatait, s az idősebb pedagógusok velük együtt élő gyermekeinek szociodemográfiai adatait megismerjük, s házastársukról, élettársukról is – mely az erősen elnőiesedett pedagógusréteg partnerükön keresztül történő társadalmi integrációjának egyik legfontosabb mutatója – tájékozódhatunk.

Az IPUMS-adatbázisok sajnálatosan nem tartalmazzák azokat a változókat, melyek alapján a mintatagok településpontossággal, régiópontossággal beazonosíthatóak lennének – egyik adattárban azonban a születési régióra vonatkozó változó benne maradt.

A kutató otthoni számítógépére ugyan nem tölthető le, de a KSH-ban kutatószobai körülmények között tanulmányozhatóvá vált a 2001-es és 2011-es népszámlálás személysoros adattára. Az IPUMS-verziónál ez sokkal bőségesebb, részben mert akár 100%-os változatban is hozzáférhető, részben mert valamennyi változó elérhető. Teljes számban tanulmányozhatók az óvónők és a középiskolai tanárok, s a FEOR kényszer miatt összevontan (viszont képzettségük által mégis szétválaszthatóan) a tanítók és az általános iskolai tanárok. A pedagógusok pontos (utca-házszám szintű) lakóhelye

[23] Ld. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1960_05/?pg=169&layout=s&query=tan%C3%ADt%C3%B3

[24] Ld. https://www.ipums.org/

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

és lakáskörülményei tökéletesen elhelyezhetővé teszik őket a helyi társadalomban. A munkába járásának településneve elárulja, hogy tanítványaival azonos településen lakik-e. A munkábajárási idő alapján meghatározható, hogy többiskolás településének melyik iskolája a munkahelye, a munkábajárás eszköze alapján pedig az autótulajdonos pedagógusok megragadhatók. A beosztottak száma alapján a kis és nagy óvodák, iskolák vezetői meghatározhatók. Gyerekeiknek nemcsak száma, életkora stb. állapítható meg, hanem iskolábajárási közlekedési idejük alapján az is, hogy pedagógus foglalkozású szüleik iskolájába járnak-e, hogy hat- és nyolcosztályos gimnáziumba íratták-e be őket. Megragadható az a törpe kisebbség is, amelyik nem gimnáziumba íratta a gyerekét, s az a csoport, amelyik nem járatta gyermekét felsőoktatásba.

A 2001-es és 2011-es adattár alapján a pedagógusok területi mobilitását részletesen ismerjük, nemcsak születési helyük és jelenlegi lakhelyük összevetésével, hanem előző lakhelyük révén is. Utóbbi ahhoz is jó, hogy az iskoláztatási életútban a különböző városok pedagógusképző intézményeiben végzettség szerint ossza szét a pedagógusokat. Együtt élő gyermekeik születési helye alapján az ennél gyakrabban települést váltó pedagógusok mobilitási útvonala rekonstruálható.

A fiatal és középkorú pedagógusok nagy valószínűséggel élnek egy háztartásban szüleikkel születési helyükből, előző lakhelyükből és költözési időpontjukból rekonstruálhatóan ki azért, mert *még* nem költözött el otthonról, ki pedig mert *már* összeköltözött az idős szülők ellátása céljából. A közép és idős nemzedékhez tartozó pedagógusok felnőtt gyerekeikkel és unokáikkal, s azok házastársaival is együtt élhetnek. E nagyszülőkről, szülőkről, gyermekekről, unokákról viszont – hiszen ők is a népszámlálási adatfelvétel alanyi jogú tagjai – minden adat megvan, azaz az egyes pedagóguscsoportok belépő és kilépő mobilitása is megragadható. Több generációs pedagóguscsaládok rekonstruálhatók. (A 2016-os mikrocenzusban negyvenezer embertől mobilitási adatokat is kérdeztek, ez – bár a népszámlálásban megfigyelt esetszám töredéke erejéig – felhívhatja arra a figyelmet, hogy a szüleikkel együttélő pedagógusok mobilitási adatai nagyon különböznének a hasonló, de együtt nem élő szülőkkel rendelkezők adataitól).

A 2001-es és 2011-es népszámlálás is kérdezett felekezeti adatot. A felekezethez nem tartozás erős szekularizációs (és ha a szekularizációs paradigmát elfogadjuk) modernizációs mutató. A vegyes házasságban élés, a házasságon kívüli együttélés és gyerekvállalás, a vegyes vallású párok kiskorú gyerekeinek nem szerinti felekezeti hovatartozása további szekularizációs mutató.

Mivel a népszámlálás személysoros adattára teljes részletességgel tartalmazza a képzettségeket, egyrészt megismerhető, hogy a pedagógusok mely csoportjai rendelkeznek az elvártnál magasabb iskolai végzettséggel (ebbe 2001-ben s 2011-ben már a doktori képzésben szerzett fokozat is beletartozik), annál alacsonyabbal, párhuzamos nem pedagógusvégzettségekkel.

A 2001-es népszámlálás iskolázottsági kategóriarendszere – néhai Nagy Orbán statisztikus érdemének betudhatóan – sokkal részletesebb, mint a korábbiak, kis kategóriák (szakképzettségtípusok) válnak elkülöníthetővé, látható a legmagasabb iskolai végzettség mellett, hogy melyik iskolatípusból hány osztályt végzett a kérdezett, s ez hogyan hat ki társadalmi pozíciójára – pl. az is, hogy a legidősebbek tanítóképző előtt milyen iskolatípusba jártak, polgáriba vagy gimnáziumba, reáliskolába.

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

A pedagógusvégzettségek körében e népszámlálás nemcsak a főiskolai és az egyetemi végzettséget különíti el, hanem azt is, hogy az 1920 előtti születésűekre nézve fontos polgári iskolai tanári képzettséget, a később születetteknél lehetséges általános iskolai tanári oklevelet, szakiskolai tanári, műszaki tanári, gazdasági szaktanári, gyógypedagógiai tanári, szakoktatói, egyéb egyetemi diplomára épülő, posztgraduális tanári képesítést szereztek-e. Adatot tartalmaz arról, hogy van-e az adott személynek PhD-fokozata. Részletezi, hogy társadalomtudományi tanári, nyelv- és irodalom tanári, természettudományi tanári, műszaki tanári, építőipari tanári, mezőgazdasági tanári, közlekedési tanári, közgazdasági tanári, kereskedelmi oktatási szolgáltatási szakoktatói, egészségügyi szakoktatói, gyógypedagógiai szakoktatói, rajztanári, ének-zenetanári, testnevelés tanári, tanítói, illetve óvónői oklevele van-e.

Minden személyt azzal is jellemez, hogy első, második vagy harmadik végzettségként szerezte-e ezt.

Soha egyetlen pedagógusfelvételünk nem tartalmazott ilyen részletezettségű adatokat!

Másrészt tanulmányozhatóak mindazok, akik pedagógusvégzettséggel rendelkezve nem pedagógusként dolgoznak, s ellenőrizhető számtalan hipotézis, csak néhány példa ezekből:

– a pedagógusok tömegei nem oktatásügyi adminisztratív állások betöltésére mindig alkalmasnak látszottak;
– a pedagógusszakmához kötődő (azt előfeltételező, annak során gyakorolt) kommunikációs készségek következtében a média, a politika világa természetes karrierterepül kínálkozott;
– a felsőoktatás, a tudomány szakemberszükséglete elsősorban olyan ágazatokban nőtt meg, melyhez alapképzettségként a BTK és TTK valamely tanárszakja szolgált, ezért a korábban egy-egy cikk írásában, egy-egy helyi közművelődési előadás megtartásában megnyilvánuló tudós-tanári attitűd könnyen mozdíthatta a tanárokat felsőoktatási állások felé;
– a nők magas aránya a pedagógusok között más szakmáknál nagyobb arányban tette valószínűvé, hogy a családi lehetőségek és szükségletek szerint a pedagógus munkahelyi kudarcok nélkül is vállalkozó férjét segítő családtaggá, háztartásbelivé váljon;
– a pedagógusszakma – társadalmilag elvárt – „gyermekkedvelő" attitűdje nem feltétlenül vezet ugyan magasabb gyerekszámhoz, de abban szerepet játszhat, hogy a pedagógus „kimaxolja" a gyerekvállalással kapcsolatos szabadság lehetőségeit, hogy még nyugdíjaskor előtt nagymamai szerepre váltson;
– a pedagógusmunka jellege – összehasonlítva az előrehaladáson alapuló hivatali értelmiségi pályákkal, ügyfélkör megtartásán alapuló piaci pályákkal, vállalati piramisban vívott konkurenciaharcon alapuló pályákkal – növeli annak valószínűségét, hogy – amennyiben középkorú testvérek, unokatestvérek közül valakinek otthon kell maradnia öreg vagy rokkant családtag betegellátása céljából – a pedagóguspálya átmeneti felfüggesztése valószínűbb, mint más foglalkozásoké.

2020-ban megnyílt az 1970-es, 1980-as és 1990-es népszámlálás 10%-os mintája is. Ezzel immár fél évszázad pedagógustársadalma vált tanulmányozhatóvá, az 1970-es minta akár az első világháború idején tanítói pályára lépettekig tette láthatóvá a pedagógustársadalmat.

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

* * *

Tanulmányunkban – mely egy a pedagógusok helyzetéről szóló monográfia előkészítésének is tekinthető – részben a pedagógusokra vonatkozó tanügyigazgatási és rétegfelvételi adatokkal kapcsolatos szkepszisünknek kívántunk hangot adni, részben pedig nagy adattárak pedagógusalmintáinak és pedagógusképzettségű almintáinak használatában próbáltuk megjelölni a megbízhatóbb forrásokat. Terjedelmi okokból nem kerítettünk sort arra, hogy bemutassuk a sorozatszerű lakossági omnibuszkutatások – összességében a lakosság 2%-át közelítő esetszámmal, eleget téve annak a kritériumnak, hogy nem a pedagógusokra specializáltak – pedagógusalmintáit, melyek a pedagógusok politikai attitűdjéről és szekularizációjáról tartalmaznak adatokat. Szívesen fogadunk arra vonatkozó tanácsokat, hogy milyen más általános adattárak megfelelő almintái világíthatnak rá a pedagógusrétegek különbözőségére és más értelmiségi csoportoktól való eltérőségére.

IRODALOM

Arcanum Digitális Tudománytár. https://www.adtplus.arcanum.com/hu [Letöltve: 2023. 03. 07.]

Biró Zsuzsanna H. (2002) Tanárok a 2002/2003-as tanévben. *Educatio,* Vol. 11. No. 3. pp. 293–301.

Biró Zsuzsanna H. (2015) *Bölcsészdiploma és társadalom. Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Biró Zsuzsanna H. (2020) Az árnyékoktatásról internetes magánoktatói hirdetések tükrében. *Educatio,* Vol. 29. pp. 243–260.

Biró Zsuzsanna H. & Nagy Péter T. (2012) *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. Budapest, WJLF.

Brezsnyánszky L. (2009) A tanári mesterképzés kialakult rendje és első jelentkezői. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 335–349.

Donáth P. (2008) *Oktatáspolitika és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960*. Budapest, Trezor Kiadó.

Donáth P. (2009) *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből (1868–1958)*. Budapest. Vö. *Kritika. Társadalomelméleti és kulturális lap,* Vol. 38. No. 2. pp. 36–37.

Falus I. (2004) A pedagógussá válás folyamata. *Educatio,* Vol. 13. No. 3. pp. 359–374.

Falus I. (2009) A hazai tanárképzés változásai európai mérlegen. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 360–370.

Ferge Zs., Gazsó F., Háber J., Tánczos G. & Várhegyi Gy. (1972) *A pedagógusok helyzete és munkája*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest. https://archive.org/download/Ferge_Zsuzsa/Ferge_es_masok_Pedagogusok_helyzete_1972.pdf

Hrubos I. (2002) Az oktatást kutató diplomás. *Educatio,* Vol. 11. No. 2. pp. 253–266.

Hunyady Gy. (2009) A Bologna-rendszerű tanárképzés hazai vitapontjai: a kilengő mérlegelés. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 317–335.

Minnesota Population Center. Integrated Public Use Microdata Series, International: Version 7.3 [dataset]. Minneapolis, MN: IPUMS, 2020. https://doi.org/10.18128/D020.V7.3

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

KELLER M. (2010) *A tanárok helye: a középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. Budapest, Magyarország: 1956-os Intézet, L'Harmattan Kiadó.

KELEMEN E. (2007) A tanító a történelem sodrában: tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből. Pécs: Iskolakultúra könyvek. http://misc.bibl.u-szeged.hu/45498/1/iskolakultura_konyvek_032.pdf [Letöltve: 2023. 03. 07.]

KOZMA T. (2009) Tanárképzés a Bologna-folyamatban. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 273–278.

ORSZÁGOS SZÉCHENYI KÖNYVTÁR. Hungaricana közgyűjteményi portál. Közgyűjteményi könyvtár. https://library.hungaricana.hu [Letöltve: 2023. 03. 07.]

KSH (2010) Melléklet a a 7/2010. (IV. 23.) KSH közleményhez: A FEOR-08 négyszámjegyes rendszeres jegyzéke. https://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/hun/feor08/feorlista.html [Letöltve: 2023. 03. 07.]

LADÁNYI A. & SZŐKE K. (2004) A pedagógusképzés a kétciklusú képzés rendszerében. *Educatio,* Vol. 13. No. 3. pp. 406–414.

LISKÓ I. (2004) A pedagógus-továbbképzés hatékonysága. *Educatio,* Vol. 13. No. 3. pp. 391–405.

MKKSH (1930). *Az 1930. évi népszámlálás I. rész Demográfiai adatok*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. https://archive.org/details/npt2000.homeip.net.nepszamlalas1930.1kotet/DSCF3045.JPG [Letöltve: 2023. 03. 07.]

MKKSH (1934). *Magyarország Óvó- és Oktatószemélyzetének Statisztikája.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. https://www.europeana.eu/en/item/2048128/298868 [:etöltve: 2023. 03. 07.]

MORVAI T. (2019) *Elit és/vagy pedagógus? Adalékok a csehszlovákiai magyar társadalomtörténethez*. Budapest, Gondolat Kiadó.

NAGY M. (1995) *Tanári szakma és professzionalizálódás*. Budapest. Vö. *Magyar Pedagógia*, Vol. 95. Nos 3–4. pp. 370–373.

NAGY M. (2004) Pályakezdés, mint a pedagógusképzés középső fázisa. *Educatio,* Vol. 13. No. 3. pp. 375–390.

NAGY M. (2009) Tanárképzés és a Bologna-folyamat. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 306–315.

NAGY Péter T. (1994) Az igazgatói szakma kialakulása. *Educatio,* Vol. 3. No. 2. pp. 255–268.

NAGY Péter T. (2000) A történelemtanítás egy negyed század tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, Vol. 50. Nos 7–8. pp. 217–221.

NAGY Péter T. (2004) A polgári iskolai tanítóképzés 19. századi történetéhez. *Iskolakultúra*, Vol. 14. Nos 6–7. pp. 171–178.

NAGY Péter T. (2004a) Az 1938-as tanítóképzési reform. *Magyar Pedagógia,* Vol. 104. No. 3. pp. 251–262.

NAGY Péter T. (2009) Egységesülő képzés – diferenciált tanártársadalom. *Educatio*, Vol. 18. No. 3. pp. 291–305.

NAGY Péter T. (2011) A professzionalizációs folyamatok történetének kutatása a 2000-es években. *Iskolakultúra,* Vol. 21. No. 1. pp. 3–8.

NAGY Péter T. (2011a) Az oktatásról szóló tudomány kettős nyitottsága. *Magyar Tudomány,* Vol. 172. No. 9. pp. 1077–1089.

NAGY Péter T. (2011b) A professzionalizációs folyamatok történetének kutatása a 2000-es években. *Iskolakultúra,* Vol. 21. No. 1. pp. 3–8.

NAGY Péter T. (2015) Vannak-e tanárok? *Educatio,* Vol. 24. No. 1. pp. 3–12.

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC

Németh A. (2009) A magyar középiskolai tanárképzés és szakmai professzió kialakulása a 18–20. században. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 279–290.

Polónyi I. (2004) A pedagógusképzés – oktatásgazdasági megközelítésben. *Educatio,* Vol. 13. No. 3. pp. 343–358.

Polónyi I. (2023) Pedagógusok és bérek. MSZT OSZ Pedagógushelyzet konferencia. https://www.youtube.com/watch?v=5QMHIuK4LY8 [Letöltve: 2023. 03. 07.]

Pukánszky B. (1998) Enciklopédia néptanítóknak. *Educatio,* Vol. 7. No. 1. pp. 202–205.

Sáska G. (2009) Az egységes tanárképzés formálásának pedagógiai és politikai kultúrája. *Educatio,* Vol. 18. No. 3. pp. 349–359.

Veroszta Zs. (2012) A tanári pályaelhagyás szaktárgyi mintázata. *Educatio,* Vol. 21. No. 4. pp. 607–618.

Virág I. & Brezsnyánszky L. (2004) Kontinentális tanárképzési hagyományokkal a bolognai úton. *Educatio,* Vol. 13. No. 3. pp. 415–430.

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek.

Brought to you by National Széchényi Library | Unauthenticated | Downloaded 07/25/24 08:31 AM UTC